

ÖZBEKİSTAN'DA BULUNAN GÖKTÜRK HARFLİ YENİ METİNLER

Kasımcan SADIKOV

Özbekistan'daki arkeolojik eserler içinde (runik harfli) Göktürkçe metinlerin özel bir yeri vardır¹. Bu metinler daha önce tespit edilen yazıtlarla birlikte Göktürk yazıt hazinesini daha da zenginleştirmektedir. Söz konusu bu metinler genellikle yer altındaki kale harabelerinden ve eski devirlere ait mezarlardan çıkartılmıştır. Bugüne kadar elde edilen bu metinlerin sayısı çok fazla olmasa da Göktürk yazısının yayılma alanları ve bu yazının doğuşu, tarihî gelişimi, bu coğrafyada yaratılan yazılı edebiyatın tarihî gelişmesi konusunda yeni görüşlerin ileri sürülmesine imkân sağlamaktadır. Aşağıda, Özbekistan sınırları içinde en son elde edilen yazıtlar hakkında bilgiler verilecektir.

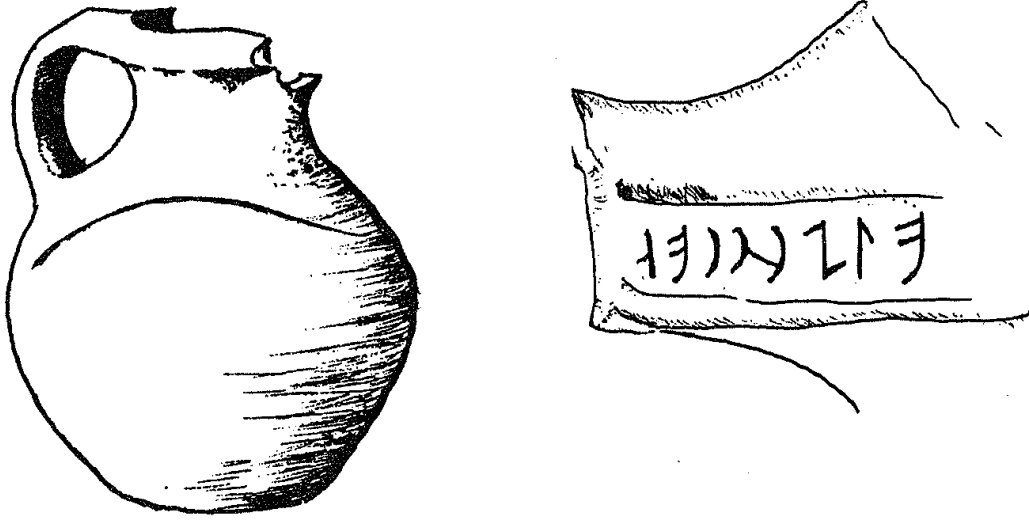
1. LOMBİTEPE'DE BULUNAN TESTİDEKİ YAZI

1988'de Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından Andican ilinin Merhamet ilçesinde bulunan Lombitepe harabelerinde kazı çalışmaları başlatıldı. Bu harabenin alanı 60 x 90 m., boyu ise 8 metrelik bir tepeden ibaret olup, V.-VIII. yüzyıllarda köy kasrı olarak inşa edilmiş ve kullanılmıştır. Kasr eski kervan (ipek) yolu üzerine kurulmuştur. Arkeolojik katlamlardan anlaşıldığı üzere kasrda hayat birkaç yüzyıl sürmüş ve IX.-X. yüzyıllarda son bulmuştur. Söz konusu bu harabede kazı çalışmaları sonucunda çeşitli eşyalarla birlikte yazıtlı bir testi de elde edildi. Bu testinin boyu 20 cm'den biraz fazla, çapı 16-17 cm civarında olup ağız kısmından gövde kısmına kadar olan bölgede bir kulpu vardır. Testinin kulpunun üstünde aşağıdan yukarıya doğru yazılmış olan Göktürkçe bir yazı bulunmaktadır.

Tahminimizce bu yazı, testinin ateşte kurutulmasından önce yazılmıştır. Harflerin düzgünlüğü, yazının dikkat ve özenle yazıldığı intibasını uyandırmaktadır. Bu durum, testinin önemli bir şahıs tarafından sipariş verilip hazırlattırıldığı fikrini ortaya çıkartmaktadır. Yazının harflerindeki epigrafik özellikler bu yazıtın bilinen yazıtlara nisbeten daha eski tarihlerde yazılmış olabileceği ihtimalini kuvvetle hissettirmektedir. Bu fikrimizi testinin harabede VI.-VII. yüzyıla ait katlamda bulun

¹ Geniş bilgi için bk: Yu. A. Zadneprovskiy, "Tyurkskie pamyatniki v Fergane", *Sovetskaya arheologiya*, M. 1967/1, s. 270-274; D. D. Vasil'yev, *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pis'mennosti Aziatskogo areala*, M. 1983, s. 41-42.

ması da ayrıca desteklemektedir. Bu testiği arkeolog B. Abulgaziyeva bulmuştur.²

Resim 1. Lombitepe'den elde edilen testinin şekli: Testinin genel görünüşü ve kulpundaki yazı.

Testideki yazı yedi işaretten ibarettir. Harflerin şekil özelliklerini de şöyle tarif edebiliriz:

1 2 3 4 5 6 7

Metin sağdan sola doğru okunuyor. Birinci ve altıncı işaretleri k ünsüzü olarak tespit etmek mümkün. k ünsüzünün bu şekli diğer yazıtlardaki şeklinden biraz farklı görünmektedir. Bu işaretin yukarı kısmındaki çizgisi Orhun-Yenisey yazıtlarındaki şeklinden daha eğri bir şekilde çizilmiştir. İkinci işaret i, üçüncü işaret ise a ünlüsü için kullanılmıştır. Yazıttaki dikkat çekici bir başka işaret de dördüncüsüdür. Bu işaretin m ünsüzü olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu işaret diğer yazıtlardaki m ünsüzünden (bu yazıtlardaki m genellikle \curvearrowright şeklinde yazılmıştır.) işareti tamamlayıcı çizgilerin yay gibi ve birleştirici çizgilerinin farklı oluşu ile dikkat çekmektedir. Bu işarete çok benzeyen şekle Tonyukuk anıtında rastlıyoruz, fakat onun birleştirici çizgisi ufuksal \curvearrowright , bu yazıtta ise yatıktır: \curvearrowright

Beşinci işaret n ünsüzüdür; sonuncu işaret ise k için kullanılmış olup dik çizgi görüntüsündedir. Ancak işaretin sanki sol tarafa doğru yatık bir çıkıntısı var, fakat bunu gözle tespit etmek oldukça zor. Eğer bu çıkıntıyı dikkate alırsak bu işareti ç

² Bk. B. Abulgaziyeva-M. İshakov-K. Sadıkov, "Yangı tapilgan kadimgi turkiy bitig", *Üzbekistan adabiyeti ve sanati gazetasi*, 18 yun 1993; M. İshakov,-K. Sadıkov, "Yangı tapilgan bitig talkini", *Üzbekistan adabiyeti ve sanati gazetasi*, 9 yun 1993; K. Sadıkov, *Kadimki türkiy yazuvlar*, Taşkent, 1995, s. 10-11.

diye okumamız mümkün olabilir. Böylece yazıttaki yedi işareti yan yana getirdiğimizde **k i a m n k ç** şeklinde bir dizim ortaya çıkmaktadır.

Göktürkçe'de mevcut olan ses uyumu (singarmonizm) kuralından hareketle buradaki sözlerin sert veya yumuşak sıralı olduğunu tespit etmemiz mümkündür. Buna göre birinci söz yumuşak köklüdür. Çünkü o, **k²** ile başlamaktadır. Ondan sonra **i** ve **a** sesleri gelmektedir. Bilindiği üzere Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana gelmemektedir. Demek ki kelime burada bitmektedir. **i** birinci kelimeye, **a** ise ikinci kelimeye aittir. Beşinci işaret **n** sesinin kalın varyantını, ondan sonraki işaret ise yumuşak **k** sesini ifade etmektedir. Görüldüğü gibi kelime burada bitiyor; **n** ikinci, **k** ise sonuncu kelimenin ünsüzüdür. Buna göre yazıyı üç kelimeye ayırmak mümkün olabilir. İkinci kelime sert, birinci ve üçüncü kelimeler ise yumuşak köklüdür.

Şimdi yazının imlâ kurallarından hareketle bu grüplardan mana çıkartmaya çalışalım: Birinci sözde iki harf birleşiyor. Sonra bunların başına Göktürkçe'nin imlâsına uygun şekilde her zaman yazıda gösterilmeyen dilin ileriye sürülmüş durumunda çıkan yumuşak [ä (~ e)] ekleyip *äki* (~ *eki*) diye okuyoruz. Eski Türkçe'de «iki» sözü bu şekilde telâffuz edilmiştir.

Harflerin ikinci grubunu **a m n** şeklinde bir araya getirip, **aman** veya **amın** diye okumak mümkündür. **Aman** sözü Arapça olup, Özbek Türkçesi'nde **âmân** şeklinde telâffuz edilmektedir. Lâkin bu sözün eski, özellikle Arap istilâsından önceki devirde Türkçe'de kullanıldığını söylemek oldukça zordur. Bunun için yazıttaki bu harfleri **aman** şeklinde değil, **amın** şeklinde okumak daha doğru olur. W. Radloff'un Türk lehçeleri sözlüğünde **amın** sözü yer almaktadır. W. Radloff'a göre bu söz "yaşamak, ikamet etmek, yaşantı (hayat), mekân" anlamlarını ifade etmektedir. Testideki bu söze yukarıdaki anlamlardan birini vermek mümkün.

Son iki harf olan **k** ve **ç**'yi birleştirip, **käç** (~ **keç**) diye okuyabiliriz. Bu sözü fiil - yüklem **keç-** (*geç-*, *geçir-*) şeklinde yorumlamak mümkündür. Demek ki bu cümleden "iki ömür geçir (uzun ömürlü ol), iki kişilik ömür yaşa", "öbür dünyan da rahat olsun" şeklinde bir anlam anlaşılabilir. Göktürkler'in dinî inançlarına göre, insan öldükten sonra hayatı âhirette devam edecektir. Bu şekildeki bir inanç dolayısıyla ölen ulu kişilerin defin işlemi esnasında mezara değerli eşyalar konulup, bu insanın âhiretteki hayatının mutlu ve huzurlu olması yakınları tarafından ümit edilmektedir. Kim bilir belki testideki bu yazı, çok sevdiği insanı kaybeden birisinin o insana karşı beslemiş olduğu güzel duyguları anlatmaktadır.

Lombitepe'de bulunan Göktürkçe bu yazıt, VII-VIII. yüzyıllara ait Göktürk anıtlarından yaş cihetinden yaklaşık olarak bir iki yüzyıl daha eskidir. Söz konusu bu yazıt, Göktürk yazıtları hazinesini zenginleştirmenin yanı sıra bu yazıtların yayılış alanlarının çok geniş olduğunu ve Türk dilinin tarihi ile ilgili yeni görüşlerin ileri sürülmesi gibi sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

2. KÖHNE KEŞ BÖLGESİNDEN ÇIKARTILAN YAZITLAR

Arkeologlar Kâşkaderya vilâyetine bağlı Kitab şehrinden 15 km. uzaklıkta bulunan Uzunkır köyündeki tarihî tepelikte yerleşmiş kale-şehir kompleksinde kazı çalışmaları yaptılar. Bu bölgeyi mahallî ahâlî Padayatag Tepe şeklinde isimlendirmektedir. Arkeologların fikrine göre Padayatag kalıntıları 2400-2500'lü yıllara aittir. Bu tepelik üç katlamdan ibaret olup, en alttaki katlam M. Ö. VI. yüzyılda hüküm sürmüş Ahmanîler devletinin son devirlerine, ortadaki katlam antik devirlere, en üst katlam ise ilk ve orta yüzyıllara aittir. Bu tepelikte şehrin savunması için inşa edilmiş olan duvar, mezarlık, evler ve mahalleler mevcuttur. Söz konusu kalıntılar şehircilik sanatının bütün özelliklerini taşımaktadır. Antik şehrin alanı 70 hektardır. Şehrin savunma duvarından günümüzde sadece 300 metrelik kısmı ayakta. Tepelik hâline dönüşmüş olan savunma duvarı harabeleri yerli ahâlî tarafından Uzunkır diye isimlendirilmektedir. Şehrin batısından Şorabsay ırmağı akıp gitmektedir.

Araştırmalar sonucunda Uzunkır'ın 500 metre doğusunda dört tarafı savunma duvarı ile çevrili olan 200 metrekarelik bir tarihi tepe daha tespit edildi. Bu tepelik Kömürtepe köyünün yan tarafında olup, hâlen Sangır ismi ile anılmaktadır. Arkeologların fikrine göre bu kalıntıların en üst kısmı -5. katlam- ilk orta yüzyıllara, 4-3. katlamlar antik devre, 2. katlam Ahmanîler devrine aittir. Tepeliğin 1. katlamı hâlâ açılmamıştır. Arkeolojik kanıtlar 2. katlamın 2500-2700 yıllık bir tarihe sahip olduğunu ispatlamaktadır. Demek ki bu bölgedeki şehircilik tarihi de bu kadar eskidir.

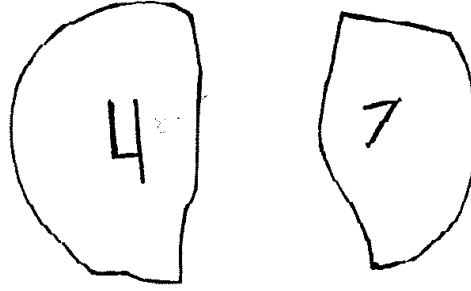
Araştırmalar sonucunda bu kalıntıların şehrin valisinin kışlık karargâhı olduğu anlaşılmıştır. Bilindiği gibi kışlık karargâhlar şehir yakınına, yazlık karargâhlar ise yüksek kesimlere inşa edilmektedir.

Kazılar neticesinde Padayatag ve Sangır harabelerinden çok sayıda eşya elde edildi. Bunlar; taş eşyalar, seramik ve bakırdan yapılmış eşyalar ve türlü heykellerdir. Elde edilen bu antik eşyaların tamamı Şehrisebz'deki «Emir Timur» adlı maddî kültür tarihi müzesinde muhafaza edilmektedir.

Bu eşyalar arasında kabartma işaretli iki seramik parçası dikkat çekicidir. Arkeologların sözlerine göre bu iki parça kale duvarının yanından akıp giden Şorabsay ırmağının kenarında bulunmuştur. Seramik eşyalar antik devrin başlarına ait olup, onların yaşı 2300-2400'lü yıllara denk gelmektedir. Onlar buraya vadinin eteğine göçen katlam yoluyla gelmişlerdir³.

Bu eşyalardan iki tane seramik parçada kabartma şeklinde yazılmış işaretler var. Birinci seramik parça şarap testisinin taban kısmı olup, ona ç gibi bir işaret yazılmış. Küçük seramik parça ise büyük bir testinin gövde kısmı olup, onda çengele benzeyen kabartma bir işaret var. Her iki seramik parçadaki kabartma şekillerin çevresinde bundan başka bir işaretin izi yok. Tahminen aynı işaretler tek şekilde muayyen bir manayı anlatmaktadır.

³ K. Sadikov, "25 asr aş kelgen harflar", *Saglam avlad uçun jurnali*, 1998/4-5, s. 30-31.

Resim 2. Kitab yakınlarındaki Padayatag harabelerinden çıkartılan ve üzerinde işaretler bulunan seramik parçaların şekli.

Daha da önemlisi, seramiklerdeki işaretler Turanzemin halklarının kullandığı eski yazıların bazı harflerine uygunluk göstermektedir. Meselâ, kabın tabanına kabartılan ç gibi olan işaret Göktürk yazısındaki r harfine veya ters çevrildiğinde ise t harfine uygun gelmektedir. (Bu antik eserler bir bütünün parçası olduğu için bunların üst ve alt kısımları hakkında fikir yürütmek oldukça zor.). Testinin gövdesine kabartılan çengel şeklindeki işaret ise Göktürk metnindeki p'yi, aşağıya çevrilmiş hâlde ise l harfini hatırlatmaktadır.

Bunlara kısmen uygun olan işaretleri Fenike alfabesi esasında şekillenmiş eski yazıların bazılarında bulmak mümkün. Bu cümleden, testinin tabanındaki ç şeklindeki işaret Fenike (Kuzey Sami) ve onun esasında şekillenmiş Arami alfabesindeki r, testi gövdesindeki çengel şeklindeki işaret ise aşağıya çevrilmiş haâlde l harfine biraz benzemektedir.

Görülüyor ki seramik testilere kabartma şeklinde yazılmış işaretler eski alfabelerin harfleri olup, muayyen bir manayı anlatmaktadırlar. Aynı zamanda işbu işaretler onları yapan ustalar veya eşya sahiblerinin damgası (soy işaretleri) şeklinde de kullanılmış olduğu görüntüsündedirler.

Padayatag külliyesinde daha sonraki zamanlarda yapılan kazı çalışmalarında yer altından yine çeşitli işaretleri olan seramik parçaları çıkartıldı. Söz konusu bu buluntular da öncekiler gibi aynı katlama aittir. Onlar üzerinde de ilmî araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Meselenin en mühim tarafı, seramik testilerin sırtındaki işaretlerin ilk orta yüzyıllarda Merkezî Asya'da kullanılan yazılarla ilgili olmasıdır. Eğer seramik testilerin antik devirden -2300-2400 yıl- önceki devirlere ait olduğu kabul edilirse, bu bölgelerdeki yazı kültürünün de bunun kadar eski olduğu fikrini ileri sürmemiz mümkün olacaktır.

Testi sırtındaki işaretlerin özellikle Göktürk alfabesindeki harflere uygunluğu dikkat çekicidir. Bu durum, VI.-VIII. yüzyıllarda Yenisey ve Orhun boylarında yazılmış anıtlar yazısının esası, milâttan önceki devirlere kök salmış diye bir fikrin ileri sürülmesine imkân vermektedir.

3. ÇEŞMİMİRAN'DAN ÇIKARTILAN YAZILI İBRİK

Kaşkaderya vilâyeti Dehkanabad bölgesi Bağçarbag beldesine bağlı Çeşmimiran köyünde küçük bir ibrik (testi) bulundu. Bu ibrik şu anda köydeki «Sadridin Ayni» adlı 10. Ortaokul müzesinde muhafaza edilmektedir⁴. Tarih öğretmeni N. Müminov'un belirttiğine göre bu ibriği okulun öğrencilerinden birisi bulup getirmiştir.

Resim 3. Çeşmimiran köyünden elde edilen ibriğin şekli.

Testinin boyu 10 cm., ağız çevresinin çapı 5 cm., gövdesinin çapı ise 21.5 cm'dir. Onun hatları biraz kabaca olup, el yapımıdır. Ağızdan beline kadar uzunlukta bir kulp var. Seramik iyi pişirilmemiş görünüyor. Sırtında kırmızı lekeler kalmış. Kabın içi koyu kahverengi. Seramik temiz topraktan imal edilmiş olup, terkibine karışmış başka şeyler yok. Kabın ağız kısmı kırılmış.

Daha da önemlisi, testinin karnı boyunca çizgiler yazılmış. Tahminen o, sonradan sivri uçlu bir şey ile oyularak çizilmiştir. Arkeologlar önce bu çizgileri Soğd yazısı diye tahmin ettiler. Fakat, bu çizgiler dış görünüşü itibarı ile Soğd yazısını değil, Göktürk yazısını hatırlatmaktadır.

İbriğin sırtındaki çizgilerde birbirinden ayrı hâlde yazılmış dört tane işaret görmemiz mümkündür: Onlardan üç tanesi yan yana, dördüncü çizgi ise bunlara göre biraz daha boşluk bırakılarak çizilmiştir. Harf diye tahmin ettiğimiz mezkûr işaretler birbirine denk değil, bayağı farklı. Onlar sağdan sola doğru şu şekilde: Dik şekildeki ilk çizgi Göktürk alfabesindeki 's' harfine uygun. İki bağrından çıkarılmış ikinci çizgi daha anlaşılır bir şekilde. Eğer onun sağ taraftaki çizgisi hesaba alınmazsa **ng** harfi diye okunabilir. Üçüncü işaret, altındaki sağ tarafa dönmüş çengel dikkate alınmadığında **r** harfini hatırlamaktadır. (İkinci ve üçüncü işaretlerin sağ tarafındaki kısa çizgiler birleştirici element görevinde kullanılmış olabilir.) Ayrı hâlde yazılmış dördüncü işaret Göktürk alfabesindeki herhangi bir harfe benzetmek oldukça zor.

⁴ Bu müze söz konusu köydedir.

Demek, testideki çizgilerde üç harfi görmek mümkün: s', n̄g, r. Birinci harf yumuşak, bazen sert köklerde, ikincisi hem yumuşak hem sert, üçüncü harf ise sadece sert köklü sözlerde kullanılmaktadır. Bunlardan bu sözün sert köklü olduğu anlaşılmaktadır. Onu *sın̄gar* olarak okumak mümkündür. Bu söz Eski Türkçe'de "yarım" anlamındadır⁵. İbrik tahminen sıvı maddeleri ölçmek için yapılmış. Onun hacmi muayyen ölçünün yarısını teşkil etmektedir. Üstündeki yazı ise buna işaret etmektedir.

Özbekistan sınırları içinden elde edilen Göktürkçe yazılı eserler esasen epigrafik metinlerden ibarettir. Onların çoğu seramik eşyalara yazılmış. Deriye yazılmış olanlar ise bu bölgeye çok yakın olan Mug Kale harabelerinden Soğd anıtları ile birlikte bulunmuştur⁶. Söz konusu bölge yadigârlıkları arasında yüzüğe işlenmiş, kayaya oyulmuş olanları da mevcut. Meselâ, bronz yüzüğe işlenmiş ve dört işaretten ibaret olan eser Karamazar dağındaki Mughane'de bulunmuştur. Taştaki Göktürkçe yazı ise Sarıtaş köyünden İrkeştam'a giden yolun kenarındadır⁷.

Epigrafik yadigârlıkların çoğunun yer altında kalmış tarihî komplekslerden elde ediliyor olması tesadüf değildir. Bunun tarihî sebepleri var. Bilindiği gibi VIII. yüzyılda Orta Asya'da başlayan Arap istilâları yerli halkın kültürüne büyük darbeler vurdu. Bu istilâlar, yüzyıllar boyunca yaratılan yüksek medeniyeti yok ederek bu ülke halkları arasında İslâmiyeti yayma amacını taşımaktaydı. Kültür mirasları, antik eşyalar ve yazılı eserler ile birlikte aynı anda darmadağın edildi⁸. Bunun sonucunda bu ülkede kullanılmış olan Avesta, eski Harezmi, Soğd yazıları ile birlikte Göktürk yazısının da gelişmesi sona erdi. Mahallî diller için Arap yazısı benimsenmeye başlandı. Ancak İslâmiyetin yayılmadığı ülkelerde Türk yazı medeniyeti önceki devirlerde olduğu gibi gelişmesini sürdürdü.

Bunun için olsa gerek, Orta Asya, özellikle Özbekistan zemininden elde edilen Göktürkçe yazılı eserlerin neredeyse tamamı yer altından çıkartılmıştır. Bu eserlerin kâğıt veya başka eşyalarda değil, çoğunlukla epigrafik metinler hâlinde oluşunun sebebi de belki bu yüzdendir. (Yer üstünde hangi eserlerin olduğu, baskınlar sonucunda bunların ne kadarının yok olup gittiği gibi konular tarihî bir sır olarak kalacak gibi görünmektedir.) En önemlisi, tarihî harabelerden elde edilen eserlerin bu zeminde Göktürk hattının geniş bir coğrafyada uzak yüzyıllar boyunca kullanıldığını ispatlıyor olmasıdır.

Özbekistan sınırları dahilinden elde edilen Göktürkçe yazılı eserler çeşitli devirlere aittir. Onların en eskilerini umumiyetle damgalar (toprak veya seramik kap-

⁵ Drevnetyurkskiy slovar, L. 1969, s. 504.

⁶ A. N. Bernştam, "Drevnetyurkskiy dokument iz Sogda", *Epigrafika Vostoka*, 5, 1951, s. 65-75.

⁷ bk. Yu. A. Zadneprovskiy, "Tyurkskie pamyatniki v Fergane", *Sovyetskaya arçeologiya*, M. 1967/1, s. 273.

⁸ Burada Abu Reyhan Biruni'nin «Asaru'l-bakiye» adlı eserindeki malumatları hatırlatmak yeterlidir.

lar yapan ustaların özel işaretleri) oluşturmaktadır. Yazının gelişme çağındaki harf işaretleri grafik-ifadevî cihetten aynı işaretlere çok yakın. Bundan iki tür sonuç çıkmaktadır: Birincisi; eşyaları yapan ustaların kullandıkları damgalar (?) tesadüfî değil, bunlar yazı işaretleri esas alınarak yapılmış. İkincisi; Göktürk alfabesinin işaretleri önce çeşitli damgalar şeklinde ortaya çıkmıştır. Yazı tarihinin sonraki devirlerinde ise onlar Türk dilinin fonetik-fonolojik kuruluşuna uygun bir şekilde gelişip, müstakil harfler derecesine erişmişlerdir. Sonuçta ikinci tahminimizin doğruluk derecesinin oldukça yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Meselenin başka bir ciheti, Kitab yakınındaki Padayatag külliyesinden çıkartılan ve runik harflere çok benzeyen işaretleri taşıyan seramik parçaları yaş cihetinden Almatı yakınındaki Issık Kalesi'nden çıkartılan eşyadaki yazılardan biraz daha eskidir. Issık Kalesi'nden çıkartılan bu eserin dilinin Türkçe, yazısının ise Göktürk yazısının ilk devirlerine ait olduğu hakkındaki nazariyeler günümüzde daha fazla kabul görmeye başlamıştır⁹. Her iki kompleksten çıkartılan eserlere müracaat ettiğimizde Orta Asya'nın büyük bir bölümünde milâttan önceki devirlerde şekillenen Türk yazı kültürünün, V.-VIII. yüzyıl anıtlarına gelinceye kadar birçok aşamadan geçtiği anlaşılmaktadır.

Bugüne kadar Orta Asya'da bulunan Göktürkçe yazılı eserler esasen Talas, Fergane vadileri, Taşkent vahası ve Yukarı Zereşan'dan çıkartılmıştı. Şimdi mezkur eserlerin başka bölgelerden, özellikle Güney Kaşkaderya'dan çıkartılmış olması, ve bulguların yaş cihetinden bayağı eski oluşu ile oldukça önemlidir. Bu durum, Göktürk yazısının kullanılış tarihini, Göktürk hakanlıkları devrinden birkaç yüzyıl ileriye götürmekte ve bu yazının yayılma alanlarının çok geniş olduğunu göstermektedir. Meşhur yazıcılar tarafından taşlara yazılmış Kül Tigin (732), Bilge Kağan (735), Tonyukuk (716 ?) anıtları, bunun gibi Mani dinine mensup Türk din adamlarından kalan kamışla yazılmış kâğıt parçalarındaki metinler,¹⁰ eski Türk kağanlıklarının kültür coğrafyasında epigrafika ve hattatlık sanatının mükemmel bir şekilde geliştiğini, hat yazış tekniğinin oldukça ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Bu gelişmişliğin izleri başka bir kültür coğrafyasında yaratılmış eserlerde daha eski bir görünüşte Orta Asya epigrafikasında da kendisini göstermektedir. Meselâ, Lombitepe arkeolojik harabelerinden elde edilen testideki metnin düzgün bir şekilde yazılmış olması onu başka seramik eşyalardaki adi yazılardan farklı kılmaktadır. Bunun gibi, Fergane şehri yakınlarındaki Oşhane kale harabesinden çıkan testinin boyun kısmındaki yazı¹¹, Kuva'dan elde edilen seramik parçasındaki Türkçe yazı¹², Mug Kale'den çıkartılan derideki metin de düzgün bir şekilde

⁹ A. A. Amanolov, "K genezisi tyurkskih run", *Voprosı yazıkoznaniya*, 1978/2, s. 82-83.

¹⁰ Göktürkçe yazılı kâğıt kalıntıları hakkında bk: Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 225-276.

¹¹ A. N. Bernştam, "Drevnetyurkskie runičeskie nadpisi iz Ferganı", *Epigrafika Vostoka*, XI, 1956, s. 54-55, resim 2.

¹² V. A. Bulatova, "Runičeskaya nadpis iz hume iz Ferganı", *Obşestvennıe nauki v Uzbekistane*, 1965/8, s. 60-62.

yazılmış.¹³ Söz konusu metinleri Göktürk yazısının epigrafik ve paleografik açıdan gelişmiş olduğunu gösteren örnekler olarak kabul etmek mümkündür.

Mezkûr eserlerdeki harflerin sahip olduğu şekiller de Orhun veya Yenisey anıtlarındaki harflerin şekillerinden farklıdır. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur ki; Türk yazısı VII.-VIII. yüzyıllarda yaratılan Orhun-Yenisey, Talas, İsfere, Fergane anıtlarındaki görünüşlerine kadar birçok tarihî aşamadan geçmiştir. Orhun-Yenisey anıtlarının yazısı, araştırmalara bakıldığında yazının ilk aşaması değil, sonraki gelişmiş devresine aittir.

Göktürkçe yazılı bazı eserlerin Soğdça eserler ile birlikte aynı tarihi külliye den çıkartılmasının da ayrı bir önemi vardır. Meselâ, Mug Kale'de yapılan kazılar esnasında aynı tarihî harabeden Deveştiç devrine ait 76 tane tarihi belge, bir çok maddî kültür anıtları ve çok sayıda da sikke ele geçirilmiştir. Bu belgelerin 74 tanesi Soğdça, biri Arapça, biri ise Göktürk yazısı ile yazılmış Türkçe metindir. Kazı sırasında bulunan Çince metinler bu muhit için belge olma özelliğini taşımamaktadır. Çünkü onların arka yüzünden -kağıt sıkıntısından olsa gerek- Soğdça metni yazmak için faydalanılmıştır¹⁴. Bunun gibi, Batkent vahasındaki Karabulak köyü yakınından çıkan Göktürk yazısı yazılmış testi parçası, 700-710 yıllarında hükümdar Tarhun devrinde tedavüle çıkartılmış Soğdça sikke ile birlikte bulunmuştur¹⁵. Bu gerçekler ilk ve orta yüzyıl devletleri, özellikle Soğdiyana'da Soğdça ile birlikte Türkçe'ye de ayrı bir önem verildiğini, mezkur devletlerde var olan iki dilliliği (Meselâ, Soğd ve Türk dilinin birlikte kullanılmaları ya da bunlara komşu bölgelerdeki eski Harezme ve Türkçe'nin birlikte kullanılmaları gibi), Orta Asya halklarının kültürel, siyasî-sosyal münasebetlerini öğrenmede büyük bir önem arz etmektedir.

Özbekistan sınırları içinden elde edilen anıtların Göktürk yazısının tarihi ve doğuşu hakkında yeni fikirler uyandırması oldukça tabiidir. Belli ki, Göktürk alfabesi bir anda ortaya çıkmış değildir. Bu yazının tarihte Orhun-Yenisey bölgesinden batıya doğru değil, Orta Asya'da şekillenip, daha sonraları başka Türk ülkelerine -Altay ve Orhun vadilerine- doğru yayılmış olması ihtimali kuvvetlidir. Mevcut buluntular bu fikirlerimizi destekler mahiyettedir.

Demek ki, kadimi Türk yazı kültürünü tedrici cereyan sıfatında bir bütün olarak düşünmek için Özbekistan'da bulunan işbu eserler üzerinde yine derin araştırmaların yapılması gerekmektedir.

¹³ Resme bk: A. N. Bernştam, "Drevnetyurkskiy dokument iz Sogda", *Epigrafika Vostoka*, 5, 1951, s. 67, resim 1.

¹⁴ A. A. Freyman, Opis rukopisnykh dokumentov, izvleçennyy iz razvalin zdaniya na gore Mug v Zaımatabadskom rayone Tadjikskoy SSR okolo seleniya ıayrabad i Sobrannykh Tadjikistanskoy bazoy Akademii Nauk SSSR", *Sogdiyskiy sbornik*, Leningrad, 1934, s. 35-51; *Sogdiyskie dokumenty s gori Mug*, Cilt 2, Yuridicheskie dokumenty i pisma. Çtenie, perevod i kommentarii V. A. Livşitsa, Moskova, 1962, s. 3-4.

¹⁵ bk: Yu. A. Zadneprovskiy, "Tyurkskie pamyatniki v Fergane", *Sovyetskaya arçeologiya*, M. 1967/1, s. 272.